

Етнокраєвиди в поезії Тараса Шевченка

Британський дослідник феномену націоналізму Ентоні Д. Сміт у праці «Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка» наголошує на провідній ролі європейських романтиків в історичних процесах самовизначення національних спільнот, окреслення етнічних територій та плекання любові до місцевих краєвидів. «Починаючи від XVIII ст., – зазначає Е. Сміт, – територіалізація спогадів і плекання колективної любові до національних краєвидів набули більшого самоусвідомлення та поширеності. Великою мірою це стало наслідком характерного для романтизму культури природи і доречного впливу емоцій на її лоні, як от у випадку дедалі більшого зачарування Альпами. Романтики обернули територію в поетичні краєвиди і зробили її головним компонентом самого уявлення про націю» [5, с. 61].

В означену парадигму європейського культурного процесу цілковито вписується творчість Тараса Шевченка, в якій поетизація природних реалій рідного краю досягла найвищої естетичної довершеності. Водночас поетичні пейзажі Шевченка, просторові образи степу, поля, Дніпра, моря нерозривно пов'язані з історичною долею народу, що споконвіків заселяє цю землю. Уже в «Гайдамаках» поет маніфестує цей зв'язок як іманентну властивість свого поетичного світобачення:

Заспіваю – море грає,
Вітер повіває,
Степ чорніє, і могила
З вітром розмовляє.
Заспіваю – розвернулась
Висока могила,

Аж до моря запорожці

Степ широкий вкрили* (I, с. 130).

Як зазначає Григорій Клочек, Шевченко володів надзвичайним даром асоціативної візуалізації, творення зорових образів, що поєднувався з набутим досвідом професійного живописця: «Тут важливо зрозуміти, що натхнення візіонера – це особливе творче піднесення, в якому, немов у горнилі, народжується згармонізований **сплав візії, слова, смислу**. Власне, в цій органічній злютованості і криється один із секретів вражаючої енергетичності Шевченкового поетичного тексту» [2, с. 26–27].

Показово, що лише краєвиди батьківщини «заряджали» поета творчою енергетикою. Цікавим у цьому зв'язку є лист Шевченка до Варвари Репніної, написаний в Орській фортеці 28 лютого 1848 р. Поет скаржиться на те, що на заслання втратив дар естетизації зорових вражень від споглядання природи: «Странно! Прежде, бывало, я смотрел на природу одушевленную и неодушевленную как на совершеннейшую картину, а теперь как будто глаза переменились: ни линий, ни красок, ничего не вижу. Неужели это чувство прекрасного утрачено навеки? а я так дорожил им! так лелеял его. Нет, я, должно быть, тяжко согрешил перед Богом, коли так страшно караюсь!» (VI, с. 43).

Український ландшафт у поетичних текстах Шевченка окреслює кілька повторюваних лексем, що позначають природні 'об'єкти Центральної й Південної Наддніпрянщини. До найчастотніших у

* Тут і далі твори цитуємо за виданням: Шевченко Т. Повне збір. творів: у 12 т. / Т. Шевченко. – К.: Наук. думка, 2003, зазначаючи у круглих дужках том і сторінку.

зазначеній лексико-семантичній групі належать такі слова: *поле* – 181 фіксація, згідно зі «Словником мови Шевченка», *море* – 159 фіксацій, *гай* – 134, *степ* – 128, *Дніпро* (*Дніпр*, *Дніпер*) – 103 [4, т. II, с. 110; 4, т. I, с. 419; с. 125–126, 4, т. II, с. 294, 4, т. I, с. 183].

Велику кількість фіксацій у Шевченковій поезії має і слово *гора* (120 слововживань [4, т. I; с. 144]), але подекуди воно стосується топографії інших країн, зокрема Кавказу в однойменній поемі, а в українському просторі найчастіше позначає високий берег Дніпрового правобережжя, як, наприклад, у поемі «Сон (Гори мої високі...)».

Візуалізація простору в поетичних текстах Шевченка відтворює ландшафт лісостепової і степової частин України, що засвідчує й значно вища частотність слова *гай* (134 фіксації) порівняно із лексемою *ліс* (49 фіксацій [4, т. I; с. 374]). До того ж у деяких Шевченкових творах *ліс* виступає в ролі символу, що уособлює чужину – Росію, пор. у поезії «Думи мої, думи мої...»:

Серце мліло, не хотіло
Співать на чужині...
Не хотілося в снігу, в лісі,
Козацьку громаду
З булавами, з бунчугами
Збирать на раду... (I, с. 125).

Етнокраєвид у Шевченка – це передусім український степ, у поетичному образі якого домінує значення широти, безкрайності, неосяжності відкритого простору. Ця просторова семантика органічно пов'язується з категорією свободи, волі у ширшому художньому вимірі – вільний простір стає місцем зародження вільного духу. Саме в степу, згідно з провідним мотивом Шевченкової поезії, зародилася козацька воля («там родилась, гарцювала козацька воля»):

...а Україна!
А степи широкі!
Там повіє буйнесенький,
Як брат, заговорить,
Там в широкім полі воля;
Там синєє море
Виграває, хвалить Бога,
Тугу розганяє... (I, с. 127).

Образ безкрайнього степу, де локалізується постання вільної духом козацької громади, входить до ширшого образного ряду Шевченкової поезії, об'єднаної асоціативним зв'язком із семою *безкрайність, необмеженість*. Так, у вступі до «Гайдамаків» просторовий план вираження семантики безкрайності, безконечності поєднується з часовим значенням вічності, втіленим у символі місяця. В цей же контекст поет уводить і мотив безмежності власної душі, якій «почину і краю немає», де сема безкрайності набуває додаткових смислових відтінків, виражаючи художню ідею внутрішньої свободи творчо обдарованої особистості [докл. див.: 3, с. 27].

Близьку семантику містить і образ Чорного моря в Шевченкових поетичних візіях. У його художньому вираженні також домінує значення широти, безмежності. Належність слів *море*, *степ* і *поле* до одного семантичного ряду засвідчує і вживання зазначених лексем поряд, як у наведеній вище цитаті з поезії, присвяченій Н. Маркевичу, і художні порівняння моря з полем зі спільними просторовими й колористичними ознаками, як, наприклад, у баладі «Тополя»:

Кругом поле, як те море
Широке, синіє (I, с. 113).

Особливе місце в Шевченковій поезії посідає Дніпро. З опису його розбурханої стихії починається «Кобзар», спогадом про нього він завершується, причому в передсмертній художній візії далекої батьківщи-

ни поет згадує Дніпро в одному контексті з Україною («Дніпро, Україну згадаєм»). Уособленням усієї країни постає її головна ріка і в інших творах, наприклад у поезії «І виріс я на чужині»:

Меж горами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,
Красується, любить
На всю Україну (II, с. 120).

Тут варто звернути увагу на оригінальне поєднання в антропоморфному образі Дніпра двох протилежних вікових ознак – старості («старий Дніпро») і дитинства («нечаче в молоці дитина»), що втілює художню ідею споконвічної самовідтворюваної краси української землі.

Надзвичайну любов до Дніпра і рідних наддніпрянських краєвидів поет зберігав упродовж усього свого життя. Відомою є його мрія дожити віку в хатині над Дніпром, що їй так і не судилося здійснитися. В листі до Варфоломія Шевченка поет писав: «Максимович у Прохорівці уступає мені таке саме добро, як і в Парчевського, тільки що не коло Дніпра, от моє лихо! Видно Дніпро, та здалека, а мені його треба коло порогу» (VI, с. 188).

Дніпро у Шевченка зображений у розмаїтих станах – то як сувора, розбурхана водна стихія, то як спокійна велична ріка, що милує око красою, широтою, могутністю. Домінантні ознаки краси й сили Дніпра увиразнюють і епітети, які його супроводять: *широкий, глибокий, дужий, крутогорий, крутоберегий*. Як і інші природні реалії, образ Дніпра в Шевченковій поезії персоніфіковано, олюднено. Через низку мовних засобів, які свого часу докладно дослідив Леонід Булаховський [1], поет максимально наближує образи живої й неживої природи до читача, робить їх «своїми», пізнаваними, рідними, передаючи реципієнтові своє сприйняття Дніпра і

дніпровських краєвидів як ідеальної природної суті цієї місцевості. Такого ефекту поет досягає, застосовуючи до розгляданого образу метафоричні означення зі сфери родинних або товариських стосунків, що доповнює особовий займенник *наш*:

Дніпро геть-геть собі розкинувсь!
Сіяє *батько* та горить! (II, с. 306).

А долі *сивий наш козак*

Дніпро з лугами виграє (II, с. 39).

Унікальним за візуальною художньою виразністю є поєднання обох світів – природного і людського – в зображенні походу козаків до Туреччини в поемі «Гамалія». Водний шлях, яким козаки рушали на південь, щоб визволити побратимів із турецького полону, постає в оригінальних образах живих істот, що беруть активну участь у діяльності людей. Почувши сумну пісню полонених козаків, Босфор передає її морю, море – Лиманові, Лиман – Дніпрові, а Дніпро – Великому Лугові й Хортиці. Так природні стихії доносять із чужинецької неволі голоси побратимів – і козаки тим же шляхом, лише зворотнім, вирушають їм на поміч:

Босфор аж затрясся, бо зроду не чув
Козацького плачу, застогнав широкий
І шкурою, сірий бугай, стрепенув,
І хвилю, ревучи, далеко-далеко
У синєє море на ребрах послав.
І море ревнуло Босфорові мову,
У Лиман погнало, а Лиман Дніпрові
Ту ю журбу-мову на хвилі подав.

Зареготався дід наш дужий,
Аж піна з уса потекла.
«Чи спиш, чи чуєш, брате Луже?
Хортице-сестро?»

Загула

Хортиця з Лугом: «Чую, чую!»

І Дніпр укрили байдаки,

І заспівали козаки... (II, с. 234–235).

У примітках до академічного видання творів Шевченка дослідники зазначають, що тут поет скористався мотивом розмови Лиману, моря і Дніпра в народній пісні «Жалкується лиман морю...», відомою йому зі збірників народних пісень М. Максимовича [1, с. 687].

Проте використавши мотив народної пісні, поет значно модифікував його, надавши йому неповторної індивідуалізації й наповнивши складнішими художніми смислами. І в цьому фрагменті спостерігаємо персоніфікацію й інтимізацію природних реалій, олюднення їх, метафоричне перенесення в природне довкілля родинних зв'язків спорідненості, властивих людському світові: Дніпро постає в образі «діда нашого дужого», Луг – в образі брата, а Хортиця – сестри.

Показово, що відповідно до цього олюднені природні стихії взаємодіють не лише з козаками, а й між собою. Поділ людського світу на своїх і чужих рівною мірою стосується й природних стихій. У подальшому описі походу при наближенні козацьких байдаків до Туреччини Босфор хоче спинити їх, попередити «своїх» у турецькому місті Скутар про наближення козаків, але море, яке сприяє козакам, не дозволяє йому цього зробити:

...Босфор клекотить,

Неначе скажений, то стогне, то виє:

Йому Візантію хочеться збудить.

«Не буди, Босфоре, буде тобі горе,

Твої білі ребра піском занесу,

У мул поховаю! – реве синє море, –

Хіба ти не знаєш, яких я несу

Гостей до султана?»

Так море спиняло

(Любило завзятих чубатих слав'ян).

Босфор схаменувся... (І, с. 235).

Отже, в поезії Шевченка Чорне море трактується як «своє», належне до україн-

ського етнічного простору, як продовження здавна освоєного українцями Дніпрового шляху на південь. Це підкреслюють і такі означення моря у фіналі поеми, як *миле і наше*:

Перед ними *море миле*

Гомонить та клекотить.

Гамаліє, вітер віє,

Ось-ось *наше море!*.. (І, с. 238).

Як степ, що уособлює вільний відкритий простір, так і Дніпро та море асоціативно пов'язані в Шевченковій поезії з концептом свободи. Проте у цих образах, що відтворюють динамічну водну стихію, у їхній співвіднесеності з людською життєдіяльністю на перший план виходить мотив активності, дієвості, здатності до боротьби з ворогом.

Змальовуючи природні реалії України в олюднених живих образах, які не лише спостерігають за діями людей, а й беруть у них активну участь, поет у символічних формах втілює ідею незримого духовного зв'язку, що єднає землю і народ, покоління якого споконвіку її населяють. Своя земля, природні стихії рідного краю наснажують його мешканців своєю енергетикою, сприяючи й допомагаючи їм у боротьбі за право бути незалежними від інших у межах своєї етнічної території. Захищаючи свою свободу, люди захищають і своє довкілля.

Зазнавши поразки у боротьбі з чужинцями, народ не тільки втрачає свободу, він прирікає на занепад і своє природне середовище. Тому в поезиці Шевченка поразку у визвольній боротьбі, перебування українців у неволі символізує образ занепаłego Дніпра, висохлого або ж спущеного в море:

Чигрине, Чигрине,

Все на світі гине...

Дніпро висихає,

Розсипаються могили,

Високі могили –

Твоя слава... і про тебе,
Старче малосилий,
Ніхто й слова не промовить... (I, с. 254).

Пор. також слова Полуботка з поеми
«Сон»:

Може, Москва випалила
І Дніпро спустила
В синє море, розкопала
Високі могили –
Нашу славу... (I, с. 275–276)*.

* Пророцтво Шевченка здійснилось уже в ХХ ст., коли українці, не зумівши вибороти свободу у Визвольних змаганнях, лишилися під московським пануванням у його видозміненій формі советського тоталітаризму. Передбачення нашого генія виявилось у тому нещадному нищенні, якого зазнав і український етнос, і природне середоще, яке він споконвіку залюднював. Дніпро – одна з найкрасивіших річок Східної Європи, яку український народ любовно називав Славутичем, унаслідок злочинного господарювання Москви перетворився на низку штучних морів – гнилих калюж, що поглинули найбагатніші за природними і кліматичними умовами землі Наддніпрянщини. Гнилі моря збудованих на Дніпрі гідромонстрів ще й наповнила мертва вода після катастрофи на Чорнобильській АЕС (див. статтю Костянтина Сушка «Зробили море людям на горе» у «Слові Просвіти», ч. 3).

Руйнація Дніпра і його довкілля набула таких масштабів, що реанімація його нині потребує колосальних коштів.

Отже, опоетизувавши краєвиди й природу Наддніпрянської України, Шевченко передав читачам свою прив'язаність до рідного краю, своє відчуття його дивовижної краси, його ідеальної суті. Персоніфікована у творах топографія української землі постала в органічній єдності з історією етнічної спільноти, що її здавна населяє. Відтак, ґрунтуючись на сучасній теорії націоналізму Ентоні Д. Сміта, можемо з певністю твердити, що саме Шевченко заклавав культурні основи української нації. Британський дослідник зазначає: «Одним з головних процесів у формуванні націй є... *територіалізація* – проживання більшості спільноти на батьківщині та зміцнення колективних спогадів і любові до конкретних історичних територій із визнаними кордонами. У цьому процесі внаслідок симбіозу *ethnie* і краєвиду з'явилися *етнокраєвиди*... Цього досягають із допомогою натуралізації етнічної історії, коли цю історію вважають за частину природи, та історизації природного середовища, коли вважають, що воно є елементом історії та розвитку етнічної спільноти. В результаті цього двостороннього процесу етнічні спільноти постають, так би мовити, «закоріненими» в «свої» історичні батьківщини і, за словами Стівена Гросбі, «народ має свою землю, а земля має свій народ» [5; 69].

Література

1. Булаховський Л. Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка // Л. Булаховський // Вибрані праці: в 5 т. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 2.

2. Клочек Г. «Садок вишневий коло хати...» як кінотекст. Монографічний аналіз твору / Г. Клочек // Дивослово. – 2012. – № 6. – С. 26–27.

3. Масенко Л. До питання про семантику ключових слів поезії Шевченка / Л. Масенко // Мовознавство. – 1989. – № 2. – С. 25–30.

4. Словник мови Шевченка: в 2 т. – К.: Наук. думка, 1964.

5. Сміт Е. Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка / Е. Д. Сміт. – К.: Темпора, 2010. – 312 с.